

С. Я. КОСТРЫЦА

АЦЭНАЧНА-ТЛУМАЧАЛЬНЫЯ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У апошні час у беларускім мовазнаўстве складваецца такая тэндэнцыя, пры якой на пытанні сінтаксіса звяртаецца недастаткова ўвагі. Асабліва гэта датычыць складаназалежных сказаў з так званымі даданымі дапаўняльнымі, дзейнікавымі і выказнікавымі. Фактычна распрацоўка пытанняў вылучэння і класіфікацыі гэтых сказаў накіравана, папершае, на функцыянальную арыентацыю, пры якой даданая частка судносіцца з членамі простага сказа, і, па-другое, на характар адносін паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежных сказаў дадзеных тыпаў¹.

Аднак такі падыход прыводзіць да таго, што ў адзін тып аб'ядноўваюцца зусім неадназначныя структуры, канструкцыі ж з аднолькавымі адносінамі паміж галоўнай і даданай часткамі часта ўваходзяць у розныя тыпы складаназалежных сказаў.

Параўн.: складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі: (1) Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыхдзе кругам (Іпр.); (2) Наадварот, здавалася, што жыццё, парушанае ў першыя дні, цяпер перабудоўваецца па законах ваеннага часу (І. Шамякін); (3) І ўсё, што ён бачыў, было дзіўна сагрэта Ганнінай блізкасцю... (І. Мележ); (4) І як нядобра, што вось яны — стаяць і плачуць на абочыне — дзве, тры, чатыры мамы мясцовых хлопцаў (Я. Брыль);

складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі: (5) Ну, як тут вырываць малому, таму, хто з дзядзькам пасварыўся (Я. Колас); (6) Алесь тлумачыў... Бутрыму, што ім неабходна знайсці сабе трэцяга (Я. Брыль); (7) Кастусь толькі займаўся тым, што зранку малаціў, а адвячоркам укошваў травы коням нанач (Граматыка беларускай мовы. С. 597. К. Чорны);

складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі: (8) Ён той, хто не дае нікому спакою; (9) Думка яго гэткая, што гэта Мікалай прычыніўся да развалу яго сям'і (К. Чорны).

Відавочна, што прыведзеныя сказы можна аб'яднаць у тыпы, больш адпаведныя адзін аднаму па структурна-семантычнаму прынцыпу. Звернем увагу на сказы (2), (4), (6), (9). Структурна гэта нерасчлянёныя складаназалежныя сказы, даданая частка якіх адносіцца да аднаго слова ў галоўнай частцы. У семантыка-сінтаксічных адносінах гэтыя сказы, на наш погляд, з'яўляюцца асаблівымі ўтварэннямі. Калі ўсе астатнія віды складаназалежных сказаў судносяць дзве ці болей сітуацыі нямоўнай рэчаіснасці, то ў гэтых сказах (услед за М. І. Канюшкевіч назовём іх ацэначна-тлумачальнымі²) судносяцца сітуацыя і паведамленне аб сітуацыі і, шырэй, ацэнка гэтай сітуацыі (дыктум і модус).

Дыктум разумеецца як галоўнае паведамленне аб рэчаіснасці, што адлюстроўваецца ў мове, а моўнае выражэнне звязанага з гэтай рэча-

існасцю псіхічнага перажывання разумеецца як модус: Запытай любога куранёўца, *і ён табе скажа* (модус), што *Мокуць — чортава месца, гіблае для касца* (дыктум) (І. Мележ); *Чуб хваліўся* (модус), што *ён адзін час быў брыгадзірам у калгасе* (дыктум) (І. Шамякін).

В. У. Мартынаў называе сказы такога тыпа метамоўнымі ці інфармацыйнымі³. На самой справе, галоўная і даданая часткі ў гэтых канструкцыях знаходзяцца на розных узроўнях рэфлексіі (усведамлення): дыктумная падзея вербалізуецца на пярвічным узроўні, а факт усведамлення дае другі ўзровень, узровень усведамлення. Калі пярвічны ўзровень назваць мовай, то ўзровень усведамлення будзе метамоўным.

Відаць, блізкімі да такога погляду былі і аўтары «Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы», калі адзначалі, што «многія з даданных дапаўняльных па сутнасці з'яўляюцца ўскоснай мовай»⁴.

Таму, здаецца, недастаткова разглядаць адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі ацэначна-тлумачальных сказаў як аб'ектныя ці прэдыкатывыя⁵. Паміж часткамі ацэначна-тлумачальных сказаў будуць узнікаць спецыфічныя тлумачальныя або інфармацыйныя адносіны.

Узнікненне тлумачальных адносін, у першую чаргу, будзе залежаць ад семантыкі апорнага слова. Толькі ў тым выпадку, калі ў семантыцы апорнага слова ёсць кампанент «псіхічны працэс», магчымы тлумачальныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі складанага сказа. Іменна семантыка «псіхічны працэс» і вызначае два ўзроўні — дыктум і модус — у сказах гэтага тыпу. Калі ж кампанент «псіхічны працэс» адсутнічае, адсутнічаюць і тлумачальныя адносіны, а замест іх узнікаюць аб'ектныя. Параўн.: *Ён падумаў, што будзе трымацца свайго воза і туды, да Чарнушкаў, больш не пойдзе* (І. Мележ) — *Ён прынёс тое, што яму далі*.

Сустракаюцца і такія прыклады, калі апорнае слова, на першы погляд, і не мае семантыкі «псіхічны працэс» (*даваць, шукаць*), але ў кантэксце яно пераасэнсоўваецца і садзейнічае ўзнікненню тлумачальных адносін: *А Васіль не дасць, каб клалі палец у рот* (І. Мележ) — *Ён, падвезялелы, ...шукае, што ёй сказаць* (І. Мележ).

Важна, што круг апорных слоў, афармляючых тлумачальныя адносіны, вельмі разнастайны. Часцей за ўсё гэта лексіка-семантычныя групы слоў са значэннем: 1) маўлення: Гаспадарлівы Уладзік адразу, на дварэ, *дамовіўся* са сваім суседам, што той праройдзе на новае месца (Я. Брыль); Ты ж шчэ і не *казаў*, што хочаш узяць мяне (І. Мележ); Парушыла гаспадыня: папрасіла *расказаць*, што робіцца на фронце і «там, у нашых» (І. Шамякін); 2) інтэлектуальнай дзейнасці: Васіль тут жа *разважыў*, што можа трохі і трэба было б занесці... (І. Мележ); *Думаў*, дурыла, што хоць тут перадохну... (Я. Брыль); ...ён *меркаваў*, што ягонаму руху да мэты павінны спрыяць усе астатнія, тым больш родзічы, жонка, бацькі (В. Быкаў); Ёй адразу *цюкнула*, што тут мае месца змова (Я. Колас), 3) успрымання: Яму *відаць і чуваць*, як Марыля, з сярпом у апушчанай правай руцэ, зірнула на захад з-пад левай... (Я. Брыль); Саўка *пачуў*, што рыбка пачынае торгаць (Я. Колас); Ніхто ў Куранях, бадай, *не заўважыў*, калі і хто пасадзіў яе... (І. Мележ); 4) пачуцця, унутранага стану: *Здзівіўся* дужа дзед, калі пакупец пачаў адлічваць яму грошы папяровымі маркамі (Я. Колас); ...А ён, разам з нямногімі, раптам *узбунтаваўся*, што маці яго сюды не для таго паслала, каб лайдачыў ды лгаў (Я. Брыль); Маці прыехала па іх і ўсё-такі *рада была*, што ён здаў (Я. Брыль); 5) ацэнкі: Добра, што вароты адчынены, — не будуць рыпецць (І. Шамякін); Во гэта і *кепка*, што адразу відаць (В. Быкаў); *Дрэнна* толькі, што нас яны адгэтуль не бяруць... (Я. Брыль); 6) жадання: Ён песні спяваў пра Саветы, ён *хоча*, каб яны прыйшлі... (Я. Брыль); Яна не *жадае*, каб ён быў у палоне, каб ён вярнуўся цяпер, калі ідзе бой за Маскву, за жыццё (І. Шамякін); 7) быцця, існавання: Не ў багацці яна жыла, без маці *вырасла, здаралася*, што часамі і раней, да тэхнікума,

рабіла ў людзей... (І. Шамякін); На першай днёўцы *аказалася*, што спадарожнічкаў трэба не толькі весці, але ж яшчэ і карміць (Я. Брыль).

Сцвярджэнне, што паміж часткамі азначна-тлумачальнага сказа будучь узнікаць спецыфічныя тлумачальныя адносіны, можна выклікаць сумненні, і як прыклад узнікнення аб'ектных адносін можна прывесці сказы, дзе ў адным радзе аднародных кампанентаў стаяць дэлібератыўны аб'ект і даданая дапаўняльная частка: Аднак яе *ўразіла* гэтая *цішыня* і яшчэ *тое*, што *знешне ўсё аставалася такім жа, як звычайна* (І. Шамякін); ...Была і *трывога* — *за Алеся, за сябе самога, за тое, што пачнецца-такі, відаць, вайна* (Я. Брыль).

На наш погляд, магчымасць існавання сказаў з такімі аднароднымі кампанентамі тлумачыцца імкненнем усіх моўных канструкцый да згортвання ў пяцічленную канструкцыю, г. зн. у просты сказ⁶. Ды і адносіны паміж дэлібератыўным аб'ектам і дзеяннем, на яго накіраваным, вельмі спецыфічныя, і іх нельга разглядаць як уласна аб'ектныя.

Можна заключыць, што азначна-тлумачальныя сказы выпадаюць з той класіфікацыі складаназалежных сказаў, якая існуе ў беларускім сінтаксісе. Адзначаныя ў гэтым артыкуле асаблівасці азначна-тлумачальных сказаў маюць, на наш погляд, дастатковую сілу, каб вылучыць такія сказы ў асобны структурна-семантычны тып.

¹ Гл.: Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс. Мн., 1959; Граматыка беларускай мовы. Мн., 1966. Т. 2.

² Гл.: Канюшкевіч М. І. Да характарыстыкі азначна-тлумачальнага складанага сказа // Бел. лінгвістыка. 1983. Вып. 23.

³ Гл.: Мартынов В. В. Категория языка. М., 1982.

⁴ Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. С. 240.

⁵ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Т. 2. С. 587 і далей.

⁶ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956; Мирин В. Н. Язык как система категорий отображения. Кишинев, 1973.

В. Е. КВАЧЕК

СВОЕОБРАЗИЕ СЛОГОВОЙ СТРУКТУРЫ В БЕЛОРУССКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Возвращение белорусскому языку статуса государственного актуализирует проблему национально-русского двуязычия в республике, ориентирует речевое сознание населения на более четкое разграничение структуры близкородственных языков. В этой ситуации настоятельно ощущается необходимость повышения результативности языковой подготовки в учебных заведениях, призванных выпускать из своих стен коммуникативно развитую личность. Оптимизация обучения двум близкородственным языкам предполагает прежде всего постижение их самобытности по отношению друг к другу. Поэтому важно в беспорядочных на первый взгляд звуковых расхождениях обнаружить закономерность, опереться на ту основу, которая обобщает возникшие несоответствия, придавая им регулярность в сознании билингвов и этим способствуя более прочному усвоению материала. Сопоставительный аспект в изучении генетически близких языков плодотворен тем, что позволяет ввести в лингвистический оборот ряд характерных фактов, остающихся как бы в тени при одном лишь «внутреннем» изучении языка.

В данной статье мы сравним группу белорусско-русских однокорневых слов с тождественной семантической доминантой, имеющих, однако, незначительные различия в «звуковой материи» и, следовательно, представляющих потенциальную опасность возникновения интерференции. Упорядочить многообразие этих различий поможет, на наш взгляд, обращение к такому простому и вместе с тем «хитроватому», по выражению В. К. Третьяковского, понятию, как слог. И хотя слоговой стереотип в обоих языках похож, тем не менее своеобразие слоговой структуры